

ESKİ UYGURCADA *MUDRĀLAR*

Uğur UZUNKAYA*
Mehmet ÖLMEZ**

ÖZ

Budizm, Manihaizm ve Hristiyanlık gibi dinleri benimsemiş olan Uygurlar özellikle Budizm ve Manihaizmin kutsal metinlerini anlayabilmek için yoğun bir tercüme faaliyetinde bulunmuşlardır. Uygurlar tarafından en çok tarafa sahip din olan Budizmin kendi içerisinde Buddhalığa erişme yolunda farklı felsefi kavrayışları bulunmaktadır. Bunların içinde de özellikle Mahāyāna ve Mahāyāna'nın bir kolu olarak gelişen Vajrayāna veya Tibet Budizmi önemli bir kavrayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çalışmanın konusunu da teşkil eden Tibet Budizmi kimi ritüel ve sembollerle birlikte çeşitli meditasyon uygulamalarını barındırması bakımından diğer Budist kavrayışlarından ayrılmaktadır. Esasen Tantra metinleri temelinde oluşan Tibet Budizmi, Tibet ve Moğolistan coğrafyasında yaygınlaşmıştır. Budist Uygur edebiyatının son dönemine ait olduğu düşünülen Eski Uygurca Tibet Budizmi metinleri bu kavrayışa uygun olarak çeşitli sembolleri içerisinde barındırmaktadır. Bu sembollerden biri olan *mudrā*lar ise meditasyon esnasında gerçekleştirilen ve Budizmde kâinatın beş ögesine karşılık gelen parmaklar ve ellerle yapılmaktadır. Sanskritçe *mudrā* sözcüğü esasen "mühür" manasındadır; ancak bir Budist terim olarak *mudrā* sözcüğünden el pozisyonları, el ve çeşitli parmaklarla yapılan hareketler anlaşılmalıdır. Bu çalışmada, Eski Uygurca metinler aracılığıyla Budist Uygurlar arasında Tibet Budizmine ait bir sembolün işlenişi amaçlanmıştır. Çalışmamızda Eski Uygurca Tibet Budizmi metinlerinde yer alan *mudrā*ların izi sürülmüş ve belirlenebildiği kadarıyla sekiz *mudrā*ya yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Budist Uygur edebiyatı, Tibet Budizmi, *Mudrā*lar, semboller

MUDRĀS IN OLD UYGHUR

ABSTRACT

The Uyghurs, who adopted the various religions such as Buddhism, Manichaeism and Christianity, were intensively engaged in translation activities in order to understand the religious texts of Buddhism and Manichaeism. Buddhism, which had so many believers among the Uyghurs, has different philosophical understanding in the attainment of Buddhahood. Among these, Mahāyāna and Vajrayāna or Tibetan Buddhism developing as a branch of Mahāyāna emerge as an important insight. Tibetan Buddhism, which constitutes the subject of the paper, differs from the other Buddhist understandings, because it applies to some rituals, various symbols, and meditation practices. Tibetan Buddhism based on the Tantric texts is widespread in Tibet and Mongolia. Tibetan Buddhism texts in Old Uyghur considered to belong to the last period of Buddhist Uyghur literature include

* Arş. Gör., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, uguruzunkaya@gmail.com

** Prof. Dr., Yıldız Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, olmez.mehmet@gmail.com

various symbols in accordance with this insight. *Mudrā*, one of the most popular symbols in Tibetan Buddhism, is realized by the practioners in the meditation practices and it is applied by hands and fingers, which match up to the five basic elements of the universe in Buddhism. *Mudrā*, which means “seal”, is originally in Sanskrit, but it means hand gestures as a Buddhist term. Through Old Uyghur texts, this paper aims to offer an analysis of the symbol belonging to Tibetan Buddhism. In this paper, *mudrās* in Old Uyghur texts were traced, as far as can be determined, eight *mudrās* could be identified.

Keywords: Buddhist Uyghur literature, Tibetan Buddhism, *Mudrās*, symbols

0. Giriş

Tarihî Türk dilinin bir kolu olan Eski Uygurca, dinî ve din dışı yazılı kaynakları ihtiva etmesi bakımından araştırmacılar için önemli bir çalışma sahasıdır. Tarihleri boyunca çeşitli kültür çevreleriyle etkileşimde bulunmuş olan Uygurlar bu kültürel çeşitlilikten etkilenmiş ve Budizm başta olmak üzere, Manihaizm ve Hristiyanlık gibi dinlerle de ilgilenmişlerdir. Bunun yanı sıra bu dinlere ait kutsal metinleri tercüme ederek dinî bir edebiyat oluşturmuşlardır. MÖ yaklaşık olarak 6. yüzyılın ortalarında Hindistan’ın kuzeydoğusunda yaşayan Buddha Gautama tarafından ortaya konmuş büyük bir dinî ve felsefi sistemin adı olan Budizm, diğer dinlerle mukayese edildiğinde Uygurlar arasında hakkında en çok yazılı kaynağın mevcut olduğu inanıştır.

Budizm, ulaştığı her noktada tarihî, coğrafi ve yerel şartların ışığında inanırları tarafından farklı şekillerde anlaşılmış, yorumlanmıştır. Böylelikle Budizmin içerisinde Theravāda, Mahāyāna ve Vajrayāna gibi çeşitli ekoller ortaya çıkmıştır. Bunların her biri doğum ölüm döngüsünden kurtulmak ve kurtuluşa erişmek için çeşitli görüşler öne sürer. İlkel Budizmin öğretisi geleneğinin koruyucusu olarak da bilinen Theravāda ekolünde tarihî bir Buddhalık yorumu mevcuttur ve kurtuluş bireysel ölçektir. Bu ekolün ideal kişisi Arhat’tır. Theravāda karşısında serbest fikri ve doğüstü bir Buddha anlayışını savunan Mahāyāna ise tüm canlıların kurtuluşunu esas alır. Bütün varlıklar kurtuluşa erişene kadar kendi kurtuluşunu geri plâna atan, bütün varlıklar için acıma duygusu taşıyan Bodhisattva ideali bu yolla Theravāda ekolündeki sadece kendi kurtuluşunu sağlamaya çalışan Arhat idealinin yerini alır. Bir üçüncü ekol olarak ortaya çıkan Vajrayāna veya diğer adıyla Tibet Budizmi ise temelde Mahāyāna’nın bir kolu olarak gelişmiştir. Tibet Budizmi veya “*Vajrayāna, Buddhalık durumuna hızlı dönüşümü gerçekleştirmek için ritüeller, imgeleme ve semboller üzerine odaklanır.*” (Powers 2007: 257). Daha çok Tibet ve Moğolistan’da yayılma alanı bulan Tibet Budizmi, kullanılan tekniklerin çok olması ve bu tekniklerin uygulanmasında bir öğreticiye ihtiyaç duyulması bakımından diğer iki kavrayıştan ayrılır. Esasen Budizm Tibet’te 11. yüzyıldan sonra yerel bir kimlik kazanmış ve böylece Tibet Budizminin içinde Nying-ma, Ka-rgyud, Sa-skye ve Gelug isimli dört mezhep oluşmuştur. Belirgin bir felsefi anlayış farkı barındırmasa da bu mezhepler arasında uygulama, takip edilen lider, metinler ve manastırlar noktasında farklılıklar göze çarpmaktadır.

Budist Uygur edebiyatında Budizmin yalnızca felsefi söylemi ve dinî ritüelleri değil, aynı zamanda bu dine ait semboller ve motifler de yeri geldiğince yer almaktadır. Tibet Budizminde öğretiler, semboller ve uygulamalar bir kolu olduğu Mahāyāna Budizminden parçalar barındırdığı gibi kimi diğer Budist

kavrayışlarından da izler taşır. Tibet Budizminin en temel sembolleri arasında *maṅḍalalar*, *mantralar* ve *mudrālar* sayılabilir. Eski Uygurca metinlerde *mudur* şeklinde geçen *mudrālar* Tibet Budizminin sembollerinden ve meditasyon sırasında yapılan önemli uygulamalarından biridir. Sanskritçe bir sözcük olan *mudrā* “*mühür veya mühürleme veya damgalama için kullanılan herhangi bir araç, mühür yüzüğü*” (Monier-Williams 1899: 822c) anlamına gelmektedir; ancak Budist terminolojide *mudrālar* el pozisyonları, el ve çeşitli parmaklarla yapılan hareketler şeklinde anlaşılmaktadır.¹ Meditasyon esnasında el ile yapılan bu hareketler Buddha ve çeşitli Tanrılarla meditasyon yapan kişinin kendini özdeşleştirmesini sağlar. “*Aktif olarak tapınılan bu Tanrıların ritüellerinde icra edilen el hareketlerinin sayısı çok fazla olmasına karşın, Hint Budist Vajrayāna geleneğinde genellikle başlıca on iki Tanrı mudrāsının bir listesine rastlanır. Tüm el hareketleri mudrā olarak sınıflandırılmaz.*” (Beer 2003: 221).

Yaygın bir uygulama alanına sahip olan *mudrālar* Budist Uygur edebiyatında özellikle de Tibet Budizmine ait Uygurca metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Son dönem Budist Uygur edebiyatına ait olan Tibet Budizmi metinleri çoğunlukla blok baskı fragmanlardan oluşmaktadır; ancak yine de bunlar arasında Uygurca kursiv yazı ile yazılmış yazma metinler de mevcuttur. Bu metinler bütünlüklü olarak yahut fragmanlar hâlinde Almanya, İngiltere, Japonya, Rusya gibi çeşitli ülkelerde korunmaktadır. Tibet Budizmine ait metinlerin yer aldığı çalışmalar arasında F.W.K. Müller tarafından neşredilen *Uigurica II*, 5. ve 6. metinler (1911)², W. Bang ve A. von Gabain tarafından neşredilen *Türkische Turfan-Texte V* in A metni [TT V A] (1931)³, P. Zieme ve G. Kara tarafından neşredilen *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung* [BT VII] (1976)⁴, *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg“ von Sa-skya Paṅḍita und der Mañjuśrīnāmasaṅgī* [BT VIII] (1977)⁵, *Ein uigurisches Totenbuch* [UigTot.] (1979)⁶, M. Ölmez tarafından neşredilen “Bahşı Ögdisi” (1998)⁷, K. Röhrborn ve A. Róna-Tas tarafından neşredilen *Die altuigurische Sitātapatrā-dhāraṇī* (2005)⁸ ve A. Yakup tarafından neşredilen *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und kleinere tantrische Texte* [BT XXXVI] (2016)⁹ sayılabilir. Bu temel yayınların dışında Eski Uygurca Tibet Budizmine ait metin neşirleri çeşitli makalelerle de ortaya konmuştur.

¹ *Mudrā* teriminin kavram alanı için ayrıca bk. Todaro 1985: L70-L66.

² Friedrich Wilhelm Karl Müller, 1911, *Uigurica II*, Berlin. (AKPAW. Phil.-hist. Cl. 1910:3.) [Tıpkıbasım: *SEDTF I*, 61-168].

³ Willi ve Annemarie von Gabain Bang, 1931, *Türkische Turfan-Texte. V*, Berlin. (SPAW. Phil.-hist. Kl. 1931: 14. 323-356.) [Tıpkıbasımı: *SEDTF 2*, 99-132.].

⁴ bk. Kaynakça, Kara-Zieme 1976.

⁵ Georg Kara- Peter Zieme, 1977, *Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „Tiefer Weg“ von Sa-skya Paṅḍita und der Mañjuśrīnāmasaṅgī*, Akademie-Verlag, Berlin. (AdW der DDR. ZAGA. SGKAO. BT. VIII.)

⁶ bk. Kaynakça, Zieme-Kara 1979.

⁷ Mehmet Ölmez, 1998, “Tibet Buddhizmine Ait Eski Uygurca Bahşı Ögdisi”, *Bahşı Ögdisi, Klaus Röhrborn Armağanı*, haz. Jens Peter Laut, Mehmet Ölmez, Freiburg/İstanbul, 261-293 (Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi 21.)

⁸ Klaus Röhrborn - András Róna-Tas, 2005, *Spätformen des zentralasiatischen Buddhismus, Die altuigurische Sitātapatrā-dhāraṇī*, Göttingen. (Nachrichten der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, I. Philologisch-historische Klasse Jahrgang 2005, Nr. 3.)

⁹ Abdurishid Yakup, 2016, *Altuigurische Aparimitāyus-Literatur und kleinere tantrische Texte*, Brill, Turnhout (BT. XXXVI.)

1. Bir Sembol Olarak *Mudrālar*

Budizmde kâinatın toprak, su, ateş, rüzgâr ve uzay (veya boşluk) olarak adlandırılan beş kozmik unsurdan oluştuğu düşünülmektedir. Bu beş kozmik unsurdan oluşan kâinat, insan yapısıyla da ilişkilendirilir. Öyle ki her bir parmak bu beş ana elementin biriyle temsil edilir. Buna göre serçe parmak toprağı, yüzük parmağı suyu, orta parmak ateşi, işaret parmağı havayı ve baş parmak ise uzayı (boşluğu) temsil eder. Ayrıca Budizmde “*sol el durgunluğu veya meditasyonu, sağ el ise bilgeliğin idrakini temsil eder.*” (Soothill-Hodous 1937: 203a-b).

Mudrālar Tibet Budizmi literatüründe nihâi arınmayı elde etmeyi, doğum ölüm ızdırabından nihâi kurtuluşu ifade etmesiyle, Buddhalık yoluna ulaşmanın önemli bir merhalesi olarak kabul edilir. Parmakların ve ellerin çeşitli pozisyonlarda bulunmasıyla oluşan her bir *mudrā*, aydınlanmanın temsili olarak ritüel anlamda Buddhaların, Buddha adaylarının veya diğer Tanrıların güçlerinin ifadesi olarak karşımıza çıkmaktadır. “*Mudrālar parmakların çeşitli şekillerde bir araya getirilerek yapılmasıyla birlikte bazen elde mudrânın bir parçası olduğu düşünülen lotus çiçeği, kılıç vb. nesnelere tutulur. Mudrā uygulamaları vasıtasıyla, yanlısamlarını yok etmemesine rağmen, dindar kişinin Buddha'nın dünyasına girebileceği veya dharma-dhātu (hokkai) ile birleşmeye ulaşabileceği düşünülür.*” (JEBD 1979: 130a-b).

Budizmdeki belli başlı *mudrālar* Sanskritçe karşılıklarıyla şunlardır: *Abhaya* (himaye ve korkusuzluk *mudrāsı*), *añjali* (selamlama *mudrāsı*), *bhāmisparśa* (toprağa dokunma *mudrāsı*), *buddhasmaraṇa* (selamlama *mudrāsı*), *dharmacakra* (öğreti *mudrāsı*), *dhyāna* (meditasyon *mudrāsı*), *tarjanī* (baş parmakla tehdit etme), *uttara-bodhi* (en kusursuz *mudrā*), *vajra-hūṃ-kāra* (edebî ve hâkim Buddha *mudrāsı*), *vitarka* (tartışma *mudrāsı*) ve *vara* veya *varada* (merhamet *mudrāsı*) (Getty 1914: 164-182). Bu yazıda belirlenebildiği kadarıyla yalnızca Tibet Budizmine ait Eski Uygurca metinlerle tanımlanabilen *mudrālar* ele alınacaktır.

1.1. Lenhua Mudur

Tibet Budizmine ait Eski Uygurca metinlerde sıklıkla karşımıza çıkan *lenhua mudur* yahut diğer bir deyişle *lotus mudrā* en kusursuz *mudrā* olarak kabul edilmektedir.

Bu *mudrāda* “*uçlarından birbirine dokunan ve yukarı doğru genişletilmiş baş parmaklar ve işaret parmaklarının dışında tüm parmaklar kenetlenir (avuç içleri alta döner). Diğer parmak yukarı pozisyondayken Japonya'da ikinci parmaklar sıklıkla diktir. Bu duruş lotus çiçeğinin sembolüdür ve Buddha'nın, yılanların kurtarıcısının ve Avalokiteśvara, Kwan-yin ve Bato Kwan-non'un mudrāsıdır.*” (Getty 1914: 179).

BT VII'den alınan aşağıdaki alıntıda bir *lotus mudrā* sahnesi çizilmektedir. Buna göre, meditasyon esnasında *mudrā* yapan kişinin elinde Tibet Budizmde ezoterik anlama sahip aletlerinden biri olan *vajra*¹⁰ bulunmakta ve meditasyonun

¹⁰ Skr. *vajra* sözcüğü, “*çeşitli Tanrılar veya insanüstü varlıklar tarafından kullanılan silahlar veya büyü veya sihrin yok edicisi olan herhangi bir efsanevi silah*” anlamlarına gelmektedir (Monier-Williams 1899: 913b).

daha da etkili olmasını sağlayan ve tılsım/büyü sözcüğü olarak da anlamlandırılan *dhāraṇī*lere¹¹ yer verilmektedir:

“(594) *anta basa kōṅṅiltin bālgürmiş tapıg* (595) *ārsār v(a)zırlıg ayanı kōgüzintā* (596) *kabşurup oom biṇi v(a)çirini a huṅ* (597) *teyü öznüṅ yüräktäki huṅ uzıktin* (598) *kök öṅlüg biba atl(i)g t(ä)ḥri kızı bālgürüp* (599) *ünüp ülgüsüz üküş bolup mantaltaki* (600) *divatalar kivrığına tapınmışın* (601) *sakınıp eligin tägziñtürü lenhua* (602) *mudurın kılıp oom sarva tatagada* (603) *şiri çakira şanbara mantala çakira*” (Kara-Zieme 1976: 55).

“Ondan sonra gönülden beliren saygı ise, *vajra* tutan avucu göğsünde birleştirip *om vīṇā vajriṇī āḥ hūṃ* diyerek kendisinin yüreğindeki *hūṃ* hecesinden mavi renkli ut adlı Tanrı kızı belirerek yükselip sayısız çok olup *maṇḍaladaki devatālar* topluluğuna saygı gösterdiğini düşünerek elini dolaştırıp *lotus mudrā* gerçekleştirerek *om sarva tathāgata śrī cakrasaṃvara maṇḍala cakra ...*”

BT VII'den alınan bu kısımda ise, *yedi mücevherin* (Skr. *saptaratna*¹²) yürekten çıkarılarak tılsım/büyü sözcükleri olan *dhāraṇī*ler aracılığıyla bir *lotus mudrā*nın gerçekleştirilmesi istenilir:

“(666) *bo t(ä)ḥri kızlarını ārsār birär yүүлüg* (667) *ikirär koollug öz tutkaların tuṭar sakıṅu* (668) *ol mudurl(a)rın ārsār tuṭka yaṅlıg kılgu ol* (669) *anta basa öz yüräktin yeti ārdinil(ä)rig* (670) *kāzigçä ündürüp ötüṅü ol şlokl(a)rın sözläyürtä* (671) *ayasın kōgüzintä kavşurup* (672) *oom sarva tatagadada ulatılırıg sözlämiş(in)tä* (673) *eligl(ä)rın tägziñtürü lenhua mudurın kılı* (674) *öz öz mudurl(a)rın tügä d(a)rnil(a)rın sözläyü* (675) *öṅüṅü ol.*” (Kara-Zieme 1976: 58).

“Bu Tanrı kızları ise (şöyle ki) onların birer yüzlü, ikişer kollu olduğu ve kendi nesnelerini tuttuğu düşünülür. *Mudrā*larına gelince, nesnelere göre gerçekleştirilir. Ondan sonra kendi yüreğinden *yedi mücevheri* sırasınca çıkartıp arz etmek için o dizeleri söylemede, avucunu göğsünde birleştirerek *om sarva tathā* ve benzerini söyledikten sonra, ellerini dolaştırıp *lotus mudrā*yı gerçekleştirip kendi *mudrā*larını bağlayarak tılsımlarını (*dhāraṇī*lerini) söyleyip arz edecektir.”

Tibet Budizminin ölüm ve tekrar doğum sürecine ışık tutan rehber bir kitap niteliği taşıyan *Ölümler Kitabı*'nın Uygurca versiyonu olan UgTot.'tan alınan aşağıdaki bölümde ise bir başka *lotus mudrā* sahnesi işlenmiştir (Görsel 1'deki *lotus mudrā* modeli Zieme-Kara 1979: 194'ten alınmıştır):

¹¹ Skr. *dhāraṇī*, Jap. *darani*, Budizmde “*ezberden okuyan kişinin dini yaşamını üstte tutan mistik hecelerdir. Dhāraṇī genellikle sūtraların en özlü kısmı olarak düşünülür ve Hinduzmdeki mantralara benzer. Mistik gücün çoğunlukla bir anlam ifade etmeyen bu hecelerde şekillendirildiğine inanılır.*” (JEBD 1979: 44b).

¹² Uyg. *yedi ārdini*, Skr. *saptaratna* ve Çin. 七寶 *qi bao* karşılığında kullanılır ve Budizmde farklı tarifleri olan “*yedi değerli mücevheri veya kıymetli şeyi*” ifade eder. Bu yedi mücevher şunlardır: *suvarna* “altın”; *rūpya* “gümüş”; *vaidūrya* “laciver taşı”; *sphaṭika* “kristal”; *musāragalva* “akik/kan taşı”; *rohita-mukta* “yâkut veya kırmızı inci” ve *aśmagarbha* “akik taşı” (Soothill-Hodous 1937: 11b-12a).

Görsel 1

“(1379) *anta basa ol burhanlarka öztäki ät’öz* (1380) *burhanlarka ymä tapınıp tururm(ä)n* (1381) *sakınıp lenhua mudur kılıp öz öz* (1382) *mudurların ymä tügüp oom sarva* (1383) *tadagada şiri çakira şanbara mandala* (1384) *sarva bira yogini argam piradi sayı* (1385) *suvaha bo ok yayça padam puşpi tupi[m?]* (1386) *aloki gandi nividi şab’da a huñ tep* (1387) *säkiz tapıg ötüngül.*” (Zieme-Kara 1979: 188).

“Ondan sonra o Buddhalara ve kendi bedenlerinin Buddhalarına da hürmet ettiğimi düşünerek *lotus mudrāy*i gerçekleştirerek kendi *mudrā*larını da düğümleyip *om sarva tathāgata śrī cakraśamvara maṇḍala sarva vīra yogini argham, prañcchaye svāhā* ve böylece *padma puşpa, dhūpa, alok, gandha, naivedta, şabda āh hūm* diyerek sekiz saygıyı arz et.”

UigTot.’tan alınan aşağıdaki bölümde ise *Cakravartin hanlarının yedi mücevheri*¹³ ile saygı sunulduğu düşünülerek bir başka *lotus mudrā* ve bununla ilişkili olarak bir görselleştirme sahnesi çizilmiştir:

“(1388) *anta basa yänä oom sarva tatagada şiri* (1389) *çakira sanbara mandala sarva bira* (1390) *yogini oom bini basirini huñ a başlap* (1391) *altı y(e)g(i)rmi täñri kızlarınuñ tapıgı* (1392) *üzä yüräktin bälgürtüp ündürüp tapıngu* (1393) *ol yänä çakirav(a)rt hanlarınuñ yeti ’ardınıläri* (1394) *üzä tapınurm(ä)n sakınıp lenhua mudurnuñ* (1395) *soñınta öz öz mudurların kılıp* (1396) *darnıların sözlägül.*” (Zieme-Kara 1979: 188-190).

“Ondan sonra yine *om sarva tathāgata śrī cakraśamvara maṇḍala sarva vīra yogini om vīnā vajriñi hūm āh* ile başlayarak on altı Tanrı kızlarının saygısı ile gönülden ortaya çıkartıp saygı göstermeli. Bundan başka *Cakravartin hanlarının yedi mücevherleri* ile saygı gösterdiğimi düşünüp *lotus mudrā*nın sonunda kendi *mudrā*larını gerçekleştirerek tıslımlarını (*dhārañi*) söylemeli.”

UigTot.’tan alınan aşağıdaki kısımda ise yine benzer bir *lotus mudrā* sahnesi işlenmiştir:

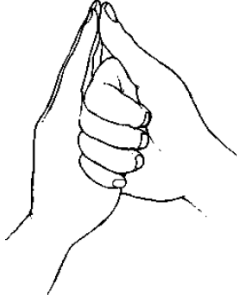
“(1422) *törtünç ögirttürmāk taplaıurmaklıg (tapıg)* (1423) *ärsär sol eliginiñ atsız äñräki üzä* (1424) *rasiyanta alıp tilkä tägürüp taıganıp* (1425) *ät’öztäki burhanlar barça sävinip birgärü* (1426) *bir ün üzä oom hiri ha ha huñ pt* (1427) *darnını sözläyü tururlar sakınıp k(ä)ntü* (1428) *özi ymä bo ok darni sözläp lenhua* (1429) *mudur kılıp kuçuşur yan üzä iki* (1430) *eligin kögüziñä tägürgül.*” (Zieme-Kara 1979: 192).

¹³ Budizmde geçen bir terim olarak *Cakravartin hanlarının yedi mücevherini*, altın tekerlek, filler, siyah çevik atlar, ilahî inci veya güzel inciler, hünerli hazine bakanı, kadınların mücevherleri ve sadakatli generaller oluşturmaktadır (Soothill-Hodous 1937: 11b-12a).

“Dördüncü: Sevindiren₂ (saygı) ise, sol elin yüzük parmağı ile yaşam iksiri (*rasāyana*) alınıp dile değdirilip tadına bakılıp bedendeki Buddhaların hepsinin sevinerek hep birlikte tek bir sesle *om hrīḥ ha ha hūm phaḥ* tılsımını söylediklerini düşünüp kendi de yine bu tılsımı söyleyip *lotus mudrā*yı gerçekleştirerek kucaklaşır gibi iki elini göğsüne değdirmeli.”

1.2. Labay Mudur

Uyg. *labay mudur* (< Çin. 螺貝 *luo bei* G. 7289 8793) veya Sankritçesi ile *śaṅkha-mudrā* Budizmde yer alan popüler *mudrā*lardan biridir. *śaṅkha*¹⁴ “kabuklu deniz hayvanı kabuğu, Buddha’nın vaaz sembolü ve de dişil ilkesi” (Getty 1914: 175) anlamındadır. Sol baş parmağın, sağ elin dört parmağı ile kavranması ve sağ baş parmağın da sol elin orta parmağına dokunması ile oluşan *śaṅkha-mudrā*da birleştirilmiş eller göğüs kafesi üzerinde tutulmaktadır. Bu şekliyle eller, deniz kabuğunu anımsatmaktadır (Görsel 2’deki *labay mudrā* modeli Hirschi 2000: 76’dan alınmıştır).¹⁵

Görsel 2

BT VII’den alınan aşağıdaki bölümde bu *mudrā*nın uygulanışı hakkında bilgi verilmekle birlikte her *mudrā*da olduğu gibi burada da tılsım/büyü sözcüklerine özellikle yer verilir:

“(728) *alku buluḥ yīṅakl(ar)ta alku üdl(ä)rtä* (729) *uragasara atlag çintanlı agarta ulatı* (730) *köñülüğ ögirtürtäçi kayu nāçä ädgü yıdlar* (731) *bar ärsärlär kertgünç köñülümüz üzä tapıngu[lug]* (732) *oronl(a)rka öñünürbiz alıp tägerip üzäliksiz* (733) *yeg üstünki sitil(ä)rig berü y(a)rlıkazunlar* (734) *tep ayasın koyug kavşurup suk* (735) *äñräkl(ä)rin ulug äñräkkä*

tägürüp yıdlıg (736) *suv kudgulug yarımduk labaynıñ mudurın* (737) *kılıp oom sarva tatagada ganta kama guna v(a)çıra puçiti a huñ tegü ol.*” (Kara-Zieme 1976: 61).

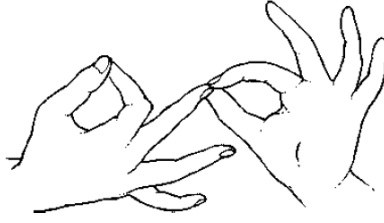
“Her yerde₂ ve tüm zamanlarda *Uragasāra* için *Candana*, *Agaru* ve diğer gönlü hoşnut eden ne kadar kokular mevcutsa, imanlı gönlümüz ile hizmet etmek için mevkilere adarız. (İbadetimizi) kabul etmeyi (ve bize) eksiksiz, her şeyden üstün sihirlere (*siddhi*) vermeyi lütfetsinler, diyerek avucunu göğsüne kavuşturup işaret parmaklarını baş parmağa değdirip kokulu su dökmek için yarım *deniz kabuğu mudrās*ını gerçekleştirip *om sarva tathāgata gandha kāmagaṇa vajra pūjite āḥ hūm* demeli.”

¹⁴ Bu Sanskritçe sözcüğün anlamı temelde “kabuk, deniz kabuğu, büyük deniz kabuğu; değerli şeyler, servet; vs.”dir (Soothill-Hodous 1937: 245a).

¹⁵ *śaṅkha-mudrā* için ayrıca bk. Hirschi 2000: 76.

1.3. Darma Mudur

Uyg. *darma mudur* veya Sanskritçesi ile *dharmacakra-mudrā* önemli öğreti *mudrā*ları arasında sayılmaktadır. Skr. *dharmacakra* “öğreti çarkı, bütün şeytanları ve aykırılıkları bastırmaya muktedir olan Buddha hakikati, insandan insana, mekândan mekâna ve çağdan çağa yuvarlanan İndra'nın tekerleği” gibi anlamlara gelmektedir (Soothill-Hodous 1937: 273b). Aynı zamanda bu ibare öğretiyi tekerleğini çevirme şeklinde de yorumlanmaktadır. Sözcük Budizmde, “*Buddha öğretilerini tarif etmek için kullanılır, çünkü onlar yollarındaki bütün şeytanları yok ederler ve aralıksız devinimdedirler.*” (JEED 1979: 118a-b). *Dharmacakra-mudrā* farklı Budist ekollerine ve buna bağlı olarak çeşitli ülkelere göre bazı değişiklikler göstermektedir.¹⁶ Her iki elin göğüs hizasında tutulması ve yine her iki elin baş ve işaret parmaklarıyla çember oluşturulup sol elin avucunun kalbe dönük, sağ elin avucunun ise bedene dönük bir şekilde ve sol orta parmağın sağ elle oluşturulan çembere değmesiyle gerçekleştirilen bu *mudrā*¹⁷, dışarıda tutulan sağ elin üç parmağı eski Budist öğretilerinin araçlarını temsil ederken, sol elin üç parmağı uygulayıcıların takip ettiği üç yolun küçük, orta ve büyük kavrama gücünü temsil eder (Görsel 3'teki *dharmacakra-mudrā* modeli Hirschi 2000: 158'den alınmıştır).

Görsel 3

UigTot.'tan alınan aşağıdaki bölümde bu *mudrā*nın tılsım/büyü sözcükleri yardımıyla gerçekleştirilmesine yer verilir:

“(245) *alku*
burhanlarını (246)
yarlığını köñüllüğ
kögüzintä bilmiş ukmuş
(247) *ulug bahşı çoğlug*
yalınlig naropa bahşı
kändü agızın (248) *ulayu*
nomlayu yarlıkamış şiri

çakira sanbaranı (249) *tüp yıldız dandirataki bir kırkınc tægzinçtäki darma* (250) *mudıra nomlug mudur tamganıñ tört törlüg* (251) *käziglärig yol kalıp bütürmäk* *bısurunmıklıg* (252) *nomlug yanıg sözläyin.*” (Zieme-Kara 1979: 78) .

“Bütün Buddhaların buyruğunu bilinçli göğsünde bilmiş anlamış yüce guru, parlak₂ *Guru Nāropa*'nın kendi ağzı ile anlatarak açıklamış olduğu *Śrīcakrasaṃvara-mūlatantra*'nın otuz birinci bölümünde *Dharma-mudrā* öğretisi ile ilgili *mudrā*nın dört tür sırasına göre tamamlanmasının gerçekleştirilmesinin (tarifi olan) *dharma* tarzını söyleyeyim.”

1.4. Bilgä Biliglig Mudur

Uyg. *bilgä biliglig mudur* “bilgelik *mudrā*sı” veya Skr. karşılığı ile *jñāna-mudrā* meditasyon esnasında yapılan *mudrā*lardan biridir. Skr. *jñāna* “bilgi,

¹⁶ *dharmacakra-mudrā*nın Hindistan, Tibet ile Japonya'ya ve Gandhāra ekolüne göre gösterdiği değişiklikler için bk. Getty 1914: 168.

¹⁷ *dharmacakra-mudrā*nın mistik anlamı için ayrıca bk. Beer 2003: 225-226.

bilgelik” anlamındadır (Soothill-Hodous 1937: 374b; Edgerton 1953: 245a). Bu *mudrā* baş parmak ile işaret parmağının çember şeklinde birleştirilmesi ile oluşturulur ve bu *mudrā*da ayrıca geriye kalan diğer üç parmak da dik konumda durmaktadır (Görsel 4’teki *jñāna-mudrā* modeli Hirschi 2000: 140’tan alınmıştır).

Görsel 4

BT VII’den alınan aşağıdaki bölümde, *bilgelik mudrāsı* aracılığıyla içerideki ve dışarıdaki ilâheler (Skr. *devata*¹⁸) topluluğu ile *maṅḍaladaki*¹⁹ anne-baba ilâhelere saygı gösterilme sahnesi canlandırılmaktadır:

“(782) *anta basa yüüz* (783)
yügürü ärsär azu bilgä biliglig
mudura birlä (784) *tözülü*
katılmaktın bälgülig bolmış
mäñi (785) *üzä içtinki taştıñki*
divatalar kuvraña (786)

barçaka tapınmak üzä maṅḍaltaki ög kañ (787) *divatalar ymä tözülü*
katılıp ulug mäñi” (Kara-Zieme 1976: 63).

“Ondan sonra hâlihazırdaki ise veya *bilgelik mudrāsı*yla uyumlu birleşmeden açılmış sevinç ise içerideki ve dışarıdaki *devatā*lar topluluğunun hepsine saygı göstermeli *maṅḍaladaki* anne-baba *devatā*lar da sonsuz mutluluk (ile) uyumlu birleşerek”

1.5. Tankarig Mudur

Uyg. *tankarig mudur* “*adak mudrāsı*” veya Sanskritçesi ile *suṃvara-mudrā* (Tib. *sdom-byed-kyi phyag-rgya*) “*yogada sebat anlamına gelen mistik bir duruştur.*” (Das 1902: 722a).²⁰

UigTot.’tan alınan aşağıdaki bölümde bu *tankarig mudrā* gerçekleştirilirken düşünülmesi gereken manzara şu şekilde çizilir:

“(1164) *ol* (1165) *oot yana yanıp kinçik altınında* (1166) *barın sakınıp ol oot*
ya[l]ınayü üştün (1167) *barıp öydünki akmış tıglını tözki* (1168) *üşikkä birikmişin*
sakınıp ät’özüg (1169) *kurug mäñilig bolmışın sakıngu ol* (1170) *munuñ açu tankarig*
mudur.” (Zieme-Kara 1979: 174). “O ateşin yine dönerek göbeğin aşağısında mevcut olduğunu düşünmeli. O ateşin parlayarak yukarıya ulaştığı ve önceki akan damlanın kök heceyle birleştiği düşünülmesi. Bedenin boş sevinçli hâle geldiğini düşünmeli. Bunun adı *adak mudrāsıdır.*”

¹⁸ Bu Skr. sözcük “*ilâhe, Tanrıça*” anlamındadır (Edgerton 1953: 270b).

¹⁹ Skr. *maṅḍala* esasen “*daire, yuvarlak, tekerlek, çark vb.*” anlamlara gelmektedir (Monier-Williams 1899: 775c). Budizmde “*maṅḍala, Buddhaların, Bodisatvaların ve diğer kutsal varlıkların kozmik doğasını temsil eden şematik çizimlerdir. Onlara kâinatın sembolü gözüyle bakılır ve meditasyonda bir yardımcı olarak kullanılır. Tibet’te thang-ka olarak bilinir.*” (JEBD 1979: 194a).

²⁰ Zieme-Kara 1979: 174’te *tankarig* şeklinde okunan “*adak, dilek*” anlamlarındaki sözcük, Erdal 1991: 205’te <k> ile *tankarig* şeklindedir. Sözcüğün yapısı *tanuk+ar-ıg* şeklinde açıklanmaktadır, bk. Erdal 1991: 502, 205.-

1.6. Aş Mudur

Uyg. *aş mudur* “*yemek mudrāsı*” kaynaklarda kesin olarak rastlayamadığımız bir *mudrā* türüdür. Bununla birlikte tespit edilen Uygurca tanıkta da uygulamaya ilişkin doğrudan bir bilgi mevcut değildir. Ancak bu *mudrā*, güneşle ilişkili Vedik bir Tanrı olan *Pūṣan*’a atfedilen *mudrā* olarak da bilinen *yemek/besin mudrāsı* ile ilişkili olmalıdır.²¹ Bu *mudrā*nın iki versiyonu bulunmaktadır. Birinci versiyonda sağ elin baş parmağı ile işaret ve orta parmağın uçları birleşir ve diğer parmaklar serbesttir; sol elin ise baş parmağı ile orta ve yüzük parmağı birleşir ve diğer parmaklar serbesttir. İkinci versiyonda sağ elin baş parmağı ile yüzük ve serçe parmağın uçları birleşir ve diğer parmaklar serbesttir; sol el ise birinci versiyonla aynıdır²² (aşağıdaki Görsel 5 birinci versiyon, Görsel 6 ikinci versiyonla ilişkilidir, bu iki görsel de Hirschi 2000: 64-65’ten alınmıştır).

BT VII’den alınan aşağıdaki bölümde her *mudrā*da olduğu gibi burada da tılsım/büyü sözcükleri olan *dhāraṇī*lere yer verilmekte ve bir görselleştirme sahnesi çizilmektedir:

“(739) *alku buluṅ yinākl(a)ṛta alku üdl(ä)ṛtā* (740) *tatigka küçkā kūsunkā tükällig ät’özüg* (741) *könülüg üklitdāçi kayu nāçā yeg üštünki* (742) *tatıglar bar ärsärlär kertgünç könlümüz* (743) *(üzä) tapınguluk oronl(a)rka ötünürbiz alıp tägünip* (744) *üzeliksiz yeg üštünki sitil(a)rıg* (745) *berü y(a)rıkazunlar* (745a) *(tep ayıdı temıştäki aşnıṅ muḍurun kılıp oom sarva* (745b) *tatagada raşa kama guna v(a)çıra puçiti a huṅ* (745c) *tegü ol.*” (Kara-Zieme 1976: 61).

“Her yerde₂ ve tüm zamanlarda lezzete, güce, kuvvete egemen bedeni, gönlü artırmak için ne kadar iyi lezzetler var ise, imanlı gönlümüz ile ibadet mevkilerine adarız. (İbadetimizi) kabul etmeyi (ve bize) eksiksiz, her şeyden üstün sihirleri (*siddhi*) vermeyi lütfetsinler, (*ayıdı* denildiğinde alışılmış olduğu gibi (?)) *yemek mudrāsı*nı gerçekleştirip, *om sarva tathāgata rasa kāmaḡuna vajra pūjite āḡ hūm* denmeli.”

Görsel 5

Görsel 6

²¹ *Pūṣan* için bk. Monier-Williams 1899: 645a.

²² Bu *mudrā* ve burda paylaşılan bilgiler için bk. Hirschi 2000: 64-65.

1.7. Būriṭig Mudur

Uyg. *būriṭig mudur* “*temas mudrāsı*” da doğrudan kaynaklarda rastlayamadığımız bir *mudrā* türüdür.²³ Bu *mudrā* aşağıda alıntılanan Uygurca metinden anlaşıldığı kadarıyla iki elin birbiriyle kavuşturulması ile gerçekleştirilmektedir; ancak bundan başka bir bilgi mevcut değildir.

BT VII’den alınan aşağıdaki bölümde *būriṭig mudurun* uygulandığı hakkında kısa bilgi verilmekte ve burada da tılsım/büyü sözcükleri olan *dhāraṇī*ler aracılığıyla görselleştirme sahnesine yer verilmektedir:

“(745c) *alku buluṅ yınakl(a)rtā alku üdl(ä)rtā yılıg* (745d) *yumşak ärip köñül[kä] yaraşı ät’özüg köñülüg ögirtdürtäçi* (745e) *kayu näçä yeg adrok būriṭiglär bar ärsärlär kertgünç köñülümüz* (745f) *üzä tapınguluk oronl(a)rka öṭünürbiz alıp* (745g) *täginip üzäliksiz sitil(a)rıg berü y(a)rıkazunlar* (745) *tep iki eligin kuçar* (746) *osuglug būriṭigniṅ mudurin kılıp* (747) *oom sarva tatagada siparş kama guna v(a)çira* (748) *puçiti a huṅ tegü ol.*” (Kara-Zieme 1976: 61).

“Her yerde₂ ve tüm zamanlarda yumuşak ve ince olan gönle uygun bedeni (ve) gönlü sevindirecek ne kadar daha farklı temaslar mevcut ise, imanlı gönlümüz ile ibadet mevkilerine adarız (denmeli). (İbadetimizi) kabul etmeyi (ve bize) eksiksiz sihirleri (*siddhi*) vermeyi lütfetsinler, diyerek iki elini kucaklar gibi temasın *mudrāsını* gerçekleştirip *om sarva tathāgata sparśa kāmaguṇa vajra pūjite āḥ hūṃ* demeli.”

1.8. Öṅ Mudur

Kaynaklarda rastlayamadığımız bir diğer *mudrā* türü de Uyg. *öṅ mudur* “*yüz mudrāsı*”dır. Bu *mudrā* aşağıdaki Uygurca metinden anlaşıldığı kadarıyla iki elin göğüste birleştirilmesiyle oluşur; ancak bundan başka da bir bilgi mevcut değildir.

BT VII’den alınan bu bölümde *öṅ mudurun* uygulandığı hakkında çok kıstıtlı bir bilgi verilmekte ve burada da *dhāraṇī*lere yer verilmektedir:

“(710) *uz körkä köñülkä* (711) *yaraşı öñli bod sınıl tizigl(ä)rkä{kä}* (712) *tükällig alku buluṅ yınakl(a)rtā alku üdl(ä)rtā* (713) *kayu näçä yeg üstünki öñlär bar ärsärlär* (714) *kertgünç köñülümüz üzä tapınguluk oronl(a)rka* (715) *öṭünürbiz alıp täginip üzälik{ig}siz* (716) *yeg üstünki sidi-ṣni}* (*larıg*) *berü y(a)rıkazunlar* (717) *tep ay(a)sın koyug kavşurup öñnüṅ mudurin* (718) *kılıp oom sarva tatagada urupa kama guna* (719) *v(a)çira puçiti a huṅ tegü ol.*” (Kara-Zieme 1976: 60).

“Her yerde₂ (ve) tüm zamanlarda her şeyden üstün yüz için mücevherlerle donanımlı, güzel ve gönle uygun ne kadar yüz ve beden mevcutsa, imanlı gönlümüz ile ibadet mevkilerine adarız, (denmeli). (İbadetimizi) kabul etmeyi (ve bize) eksiksiz, her şeyden üstün sihirleri (*siddhi*) vermeyi lütfetsinler, diyerek avucunu göğsüne kavuşturup *yüz mudrāsını* gerçekleştirip *om sarva tathāgata rūpa kāmaguṇa vajra pūjite āḥ hūṃ* denmeli.”

²³ Kara-Zieme 1976: 61’de *bōriṭig* şeklinde okunan “*temas*” anlamındaki sözcük, Erdal 1991: 185’te <ü> ile *būriṭig* şekindedir. Erdal’a göre, *būrit-* fiilindeki <i> sesi aşırı düzeltmedir (hypercorrection) ve fiil aslında *būrt-*’tir. Sözcüğün yapısı *būriṭ-ig* şeklinde açıklanabilir.

2. Sonuç

Budist dinî literatürün oluşumunda önemli bir yer tutan tercüme faaliyetleri ile Eski Uygurcaya, tercümenin yapıldığı dilden kimi sözcükler girmiş ve bununla beraber bu sözcükler de Uygurcada bir terim olarak karşılık bulmuştur. Sadece terimler değil, *mudrā*larda olduğu gibi Budizme ait uygulamalı faaliyetler de bu metinlerde yer almıştır. Budizmde teknik bir terim olan ve meditasyon esnasında özellikle görselleştirmede uygulanan *mudrā*lar beş kozmik unsurun temsilcisi olan parmaklar ve ellerle yapılmakta ve Buddhalık durumuna hızlı bir geçişi sağlayan mistik heceler olarak anlamlandırılan *dhāraṇī*lere de bu uygulamada yer verilmektedir.

Uygurca metinlerde *mudrā*ların işlenişi hususunda dikkat çekici en önemli unsur hiçbir *mudrā*nın tarifinin açık bir şekilde yapılmamasıdır. Bununla beraber bir meditasyon esnasında gerçekleştirilen *mudrā*larda dile getirilen *dhāraṇī*lerin çok fazla çeşitlilik göstermediği de gözlenmektedir. Hemen bütün *dhāraṇī*ler *oṃ* hecesiyle başlamakta ve *svāhā* hecesiyle son bulmaktadır. *Oṃ* hecesi başta, *svāhā* hecesi sonda olmak üzere klâsik bir *mantra* tarzında *mudrā*ların sesle ilgili kısmını teşkil eden bu kutsal hecelerin yüksek sesle dile getirilmesi durumunda çok etkili olacağına inanılır.

Budizmde esasen on iki *mudrā*nın olduğu kabul edilir; ancak Uygurcada bütün *mudrā*lar yer almaz. Tibet Budizmine ait Uygurca metinlerde çeşitli el hareketlerinin tanımı yer almasına karşın, hepsini *mudrā* olarak nitelendirmek zordur. Uygurca metinlerde geçen *mudrā*lar yukarıda da değindiğimiz gibi özetle şunlardır: *Lenhua mudur* “*lotus mudrā*” (BT VII, Kara-Zieme 1976: 601 ve 673. satırlar; UigTot. Zieme-Kara 1979: 1381, 1394, 1428. satırlar), *labay mudur* “*deniz kabuğu mudrāsi*” (BT VII, Kara-Zieme 1976: 736. satır), *darma mudur* “*öğreti (çarkı) mudrāsi*” (UigTot. Zieme-Kara 1979: 249. satır), *bilgä biliglig mudur* “*bilgelik mudrāsi*” (BT VII, Kara-Zieme 1976: 783. satır), *tankarig mudur* “*adak mudrāsi*” (UigTot. Zieme-Kara 1979: 1170. satır), *aş mudur* “*yemek mudrāsi*” (BT VII, Kara-Zieme 1976: 745. satır), *bürütiğ mudur* “*temas mudrāsi*” (BT VII, Kara-Zieme 1976: 746. satır) ve *öṃ mudur* “*yüz mudrāsi*” (BT VII, Kara-Zieme 1976: 717. satır).

KISALTMALAR

BT VII	Berliner Turfantexte VII, bk. Kara-Zieme 1976.
Çin.	Çince
G.	A Chinese-English Dictionary, bk. Giles 1912.
Jap.	Japonca
JEBD	Japanese-English Buddhist Dictionary
Skr.	Sanskritçe
UigTot.	Ein uigurisches Totenbuch, bk. Zieme-Kara 1979.
Uyg.	Uygurca

KAYNAKÇA

- BEER, Robert, 2003, *The Handbook of Tibetan Buddhist Symbols*, Shambhala Publications, Boston.
- DAS, Rai Bábu Bahadur Sarat Chandra, 1902, *A Tibetan-English Dictionary with Sanskrit Synonyms*, The Bengal Secretariat Book Depôt, Calcutta.
- EDGERTON, Franklin, 1953, *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary*, Volume II: Dictionary, Motilal Banarsidass Publishers, New Haven.
- ERDAL, Marcel, 1991, *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon*, Vol. I-II. Harrassowitz, Wiesbaden. (Turcologica 7.)
- GETTY, Alice, 1914, *The Gods of Northern Buddhism, Their History Iconography and Progressive Evolution Through the Northern Buddhist Countries*, Oxford University Press, Oxford.
- GILES, Herbert A., 1912, *A Chinese-English Dictionary*, Part I-II. 2. bs., Kelly and Walsh, Shanghai/London.
- HIRSCHI, Gertrud, 2000, *Mudras Yoga in Your Hands*, York Beach, Maine.
- Japanese-English Buddhist Dictionary*, 1979, Daitō Shuppansha, Tokyo.
- KARA, Georg, Peter ZIEME, 1976, *Fragmente tantrischer Werke in uigurischer Übersetzung*, Akademie-Verlag, Berlin. (Akademie der Wissenschaften der DDR. Zentralinstitut für Alte Geschichte und Archäologie. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte VII.)
- MONIER-WILLIAMS, Monier, 1899, *A Sanskrit-English Dictionary*, Oxford University Press, Oxford.
- POWERS, John, 2007, *Introduction to Tibetan Buddhism*, 2. bs., Snow Lion Publications, New York/Colorado.
- SOOTHILL, William Edward, Lewis HODOUS, 1937, *A Dictionary of Chinese Buddhist Terms, with Sanskrit and English Equivalents and a Sanskrit-Pali Index*, Kegan Paul, Trench, Trunber & Co., London.
- TODARO, Dale, 1985, "The Meaning of the Term Mudrā and a Historical Outline of "Hand Gesture", *Journal of Esoteric Buddhism*, Vol. 1985, no. 151, L71-L54.
- ZIEME, Peter, György KARA, 1979, *Ein uigurisches Totenbuch, Nāropas Lehre in uigurischer Übersetzung von vier tibetischen Traktaten nach der Sammelhandschrift aus Dunhuang, British Museum Or. 8212 (109)*, Otto Harrassowitz, Budapest. (Bibliotheca Orientalis Hungarica. 22.) [aynı zamanda Wiesbaden'da yayımlandı (Asiatische Forschungen 63.)]